

ОСНОВИ ВІЙСЬКОВО-ПРИКЛАДНОЇ СИСТЕМИ ЧОРНОМОРСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА ЗА «ПОЛОЖЕННЯМ 1842 Р.»

У статті розглянуто особливості військово-прикладної системи Чорноморського козацького війська, зафіксовані у «Положенні 1842 р.». Виявлено, що військова система Чорноморського козацького війська була компромісом між намаганнями Російської імперії здійснити уніфікацію й взяти під контроль його військовий потенціал та прагненням українських козаків зберегти свою самобутню військово-привілейовану спадщину.

Ключові слова: Чорноморське козацьке військо, військово-прикладна система, «Положення 1842 р.», компроміс, Російська імперія, уніфікація, військовий потенціал, військово-привілейована спадщина.

В статье рассмотрены особенности военно-прикладной системы Черноморского казачьего войска, зафиксированные в «Положении 1842 г.». Выявлено, что военная система Черноморского казачьего войска была компромиссом между попытками Российской империи взять под контроль его военный потенциал и стремлением украинских казаков сохранить свое самобытное военно-привилегированное наследие.

Ключевые слова: Черноморское казачье войско, военно-прикладная система, «Положение 1842 г.», компромисс, Российская империя, унификация, военный потенциал, военно-привилегированное наследие.

In the article it is considered features of military-applied system of the Black Sea Cossack army, fixed in «Position of 1842». It is revealed, that the military system of the Black Sea Cossack army was the compromise between attempts of Russian empire to take under the control its military potential and aspiration of the Ukrainian Cossacks to keep the original military-exclusive heritage.

Key words: the Black Sea Cossack army, military – applied system, «Position of 1842», the compromise, Russian empire, unification, military potential, a military – exclusive heritage.

Після підступного зруйнування основ військово-козацького устрою України в 60-80 рр. XVIII ст. Російська імперія все ж була змушена погодитись на існування залишків українських козацьких військових утворень з огляду на військово-стратегічну ситуацію в Причорномор'ї та на Кавказі. За таких обставин функціонування українських козацьких формувань було виявом певного компромісу між українською військово-козацькою традицією та імперськими централістичними впливами.

Серед уцілілих козацьких формувань першорядне значення впродовж 90-х рр. XVIII ст. – першої половини XIX ст. відіграло Чорноморське козацьке військо, що було на той час найбільшим

українським козацьким утворенням, а серед козацьких військ Російської імперії поступалося за чисельністю лише Війську Донському. До речі, про абсолютне домінування українців серед чорноморських козаків свідчать як джерела, так і дослідження провідних науковців (у тому числі й російських) [1]. Обставини утворення згаданого війська обумовили збереження у ньому військової спадщини Запорізької Січі з урахуванням військово-козацьких традицій Гетьманщини й Слобожанщини. Поряд із цим, військова система Російської імперії послідовно намагалася взяти під контроль військове життя чорноморських козаків, обмежуючи їх самодіяльність та

фіксує певний рівень розвитку їх військової системи. За таких обставин надзвичайно цікаво виявити засади військово-прикладної системи чорноморських козаків на підставі Положення 1842 р., що зафіксувало певний етап військового розвитку згаданого українського козацького формування.

Отже, дослідження основ військової системи Чорноморського козацького війська за матеріалами Положення 1842 р. є важливою складовою історії Українського козацтва, що обумовлює доречність комплексного розгляду зазначеної проблематики в історіографії.

Доводиться констатувати, що попри значну увагу до історії українських козацьких формувань, вітчизняні й зарубіжні науковці, головним чином, розглядали загальні аспекти історії козацьких формувань XVI-XVIII ст.

Так, багато українських учених XIX – початку XX ст. успішно досліджували історію Запорізької Січі та гетьманських і слобідських козацьких полків, побіжно згадуючи про їх нащадків на Кубані [2].

Серед вітчизняних дослідників окремо виділимо доробок чорноморського генерала І. Попка (вперше подав історію чорноморських козаків) [3] та відомого українського кубанського науковця й політичного діяча Ф. Щербини (створив комплексний огляд історії Чорноморського й Кубанського козацьких військ) [4]. Доводиться констатувати, що особливості військового життя 40-х рр. XIX ст. не вповні були розкриті згаданими дослідниками.

За радянських часів, попри ідеологічний тиск, деяким вченим вдавалось вивчати малодосліджені сторінки історії Українського козацтва. Так, В. Голобуцький дослідив загальні аспекти виникнення, переселення на Кубань, військово-адміністративного устрою та соціально-економічного життя Чорноморського козацького війська [5]. Військово-прикладна тематика залишилась поза увагою науковця.

Сучасна українська історіографія успішно розробляє козацьку тематику звичного військово-політичного та військово-мистецького спрямування [6]. Відзначимо й зростання уваги до історії українських козаків на Північному Кавказі, прикладом чого стали дослідження В. Сергійчука, Д. Білого [7].

Автор послідовно вивчає військово-козацьку проблематику [8] та деякі аспекти військової історії України й Європи [9]. Попри ретельний розгляд військових традицій українських кубанських козаків, відповідна проблематика щодо Чорноморського козацького війська все ще належною мірою не вивчалась. Отже, вітчизняна історіографія досі не створила комплексного дослідження військових засад життя Чорноморського козацького війська.

Зарубіжна історіографія також приділяє достатню увагу історії українського козацтва, але у загально-історичному контексті або лише

впродовж XVI-XVIII ст. Прикладом такого підходу є доробок польських науковців, які попри значну увагу військово-козацькій тематиці, вивчають, переважно, українські козацькі формування чи відповідне військо мистецтво впродовж зазначеного раніше періоду [10]. Згадаємо й дореволюційних російських авторів К. Абазу, І. Железнова та В. Пудавова, що досліджували загальну історію Терського, Донського, Кубанського чи Уральського козацьких військ [11].

Сучасна російська історіографія починає активніше розробляти військово-козацьку тематику, але, переважно, проблемні питання новітньої історії козацьких утворень [12]. Відзначимо й спроби дослідження історії Чорноморського й Кубанського козацьких військ з урахуванням української військової спадщини [13].

Отже, в історіографії, попри послідовне вивчення військово-козацької тематики, питання військової організації чорноморських козаків у 40-50 рр. XIX ст. все ще не отримало належного розкриття, що й обумовило нашу увагу до цієї проблеми. На цій підставі й визначено мету пропонованої розробки – розкрити засади військово-прикладної системи Чорноморського козацького війська. Джерельною основою пропонованої статті стало Положення про Чорноморське козацьке військо 1842 р., віднайдене в Державному архіві Ростовської області (Росія) [14].

Актуальність цього дослідження обумовлена потребою висвітлення засад військової організації чорноморських козаків у середині XIX ст. та можливістю введення до наукового обігу низки нових фактів і документів. Також сподіваємося, що пропонована стаття сприятиме більш повному й об'єктивному розумінню української козацької спадщини XIX ст., чим стане у пригоді активістам сучасного козацького відродження.

Наукова новизна розробки виявляється в тому, що на ґрунті доступних джерел і літератури досліджено деякі аспекти військового життя чорноморських козаків у 40-50 рр. XIX ст.

Перед розглядом основ військово-прикладної системи чорноморських козаків, затвердженої Положенням про Чорноморське козацьке військо 1842 р., необхідно коротко проаналізувати цей документ. Згадане положення визначало основи військово-адміністративного устрою, військово-привілейованого статусу та принципів поповнення козацького стану, місцевого військово-демократичного самоврядування, військової організації, служби, уніформи та озброєння. Згаданий документ, окрім основних розділів, мав розгорнуті «Додатки», у котрих деталізувались деякі положення основної частини та давався опис основних станиць, штатний розклад військових частин та детальний опис озброєння й уніформи тощо [15].

Детальний опис основ військово-козацького життя, поданий у згаданому положенні,

зафіксував як відповідні прояви української військової спадщини (збережені у чорноморському козацькому середовищі), так і намагання систематизувати й уніфікувати відповідні засади військового життя козаків. До речі, цей документ безпосередньо затвердив імператор Микола I 1 липня 1842 р., надавши йому загальноімперського правового статусу [16].

Перед оглядом військового потенціалу Чорноморського козацького війська необхідно відзначити, що його військова структура мала позірний характер, бо попри існування значних контингентів кінноти, піхоти та артилерії, вони ніколи не діяли в якості окремого козацького військового угруповання, а лише формально становили єдине військо. Зазначений факт свідчив про умовність військово-організаційної єдності цього (як і будь-якого іншого) козацького війська в Російській імперії, яка намагалась у такий спосіб унеможливити сепаратистські виступи козаків та максимально використати їх військовий потенціал.

На 1842 р. Чорноморське козацьке військо виставляло 20 кавалерійських полків, 9 піших (пластунських) батальйонів, 1 лейб-гвардійський дивізіон та артилерійську бригаду (3 кінно-артилерійські та 1 кінно-гірська батареї) [17]. Перераховані козацькі частини представляли значну військову силу, що використовувалася Російською імперією не лише у бойових діях Кавказької війни, а й у будь-якій військовій кампанії тих часів.

Кожна з військових частин мала складну структуру, спрямовану на виконання певних військово-тактичних завдань. Так, козацький кавалерійський полк мав у своєму складі (за офіційним штатом) 905 чоловік (20 офіцерів, 12 сурмачів, 1 штаб-сурмач, 50 урядників, 750 рядових козаків, 48 нижніх чинів та 24 нестройових козака) [18]. Наявний контингент козаків забезпечував функціонування звичного 6-сотенного стройового кінного козацького полку, що в основних ризиках проіснував до ліквідації козацьких військових формувань у 20 рр. XX ст.

Окремо звернемо увагу на старшинські й підстаршинські ранги, що на той час мали місце в усіх козацьких формуваннях Російської імперії. Так, за згаданим штатом підстаршини поділялись на молодших і старших урядників, а серед старшин значились хорунжі, сотники, осавули, військові старшини та полковники [19]. Підкреслимо, що наведені старшинські ранги зберігають звичний зв'язок із попередньою українською військово-козацькою спадщиною, відрізняючись рівнем старшинства й послідовністю рангів [20].

У положенні подано й штатний розклад піхотних частин чорноморських козаків. Наголосимо, що ці частини в Чорноморському козацькому війську називались пластунськими батальйонами й вони, вочевидь, зберігали спадщину запорозької піхоти та мали зв'язок із

Пластунським куреном Запорозької Січі [21]. До речі, згадані батальйони були досить чисельними й навіть переважали кавалерійські полки. Так, за штатом у складі пластунського батальйону мало бути 1082 бійця (у тому числі 13 офіцерів та 82 урядника) [22]. Отже, піхотні підрозділи Чорноморського козацького війська вирізнялись досить значним складом й могли вирішувати важливі бойові завдання відповідного спрямування.

З метою забезпечення достатнього рівня боєздатності козацьких формувань передбачалась своєрідна система військово-прикладної підготовки козаків. Залишаючи поза увагою зміст особистого бойового й колективного військово-тактичного вишколу чорноморських козаків, звернемо увагу на уніфіковані вимоги щодо тривалості козацької військової служби.

Перш за все, відзначимо, що організація й контроль за несенням військово-козацької служби традиційно покладалися на місцеві структури козацького самоврядування (станичне правління), які складали чергові реєстри козаків та відповідні розписи щодо відбування чергової служби, а в разі потреби забезпечували й матеріальну допомогу в підготовці до служби молодих козаків [23]. Такий підхід нагадував попередню запорозьку спадщину та й в майбутньому також весь час підкреслював особливість воєнізованого характеру козацької громади [24].

Козаки починали опановувати основи військового способу життя вже у малому віці, але лише з 17 років відповідна підготовка набувала обов'язкового характеру. Саме з цього віку юнаків починали залучати до станичних повинностей та призначувати до козацької військової справи [25].

Після цього (підготовчого) періоду наступав черговий етап козацького військового життя – зарахування до повноцінного козацького військово-привілейованого стану. Так, в 20 років всі дієздатні юнаки мали прийняти військову присягу та розпочати безпосередню військово-прикладну підготовку, притаманну козакові, на рівні своєї станиці [26]. Згадана служба тривала 1 рік, після чого (відповідно до розкладу) переважна більшість козаків відбувала на службу у ті чи інші військові частини, що перебували як на Кавказькому театрі бойових дій, так і у будь-яких інших регіонах Російської імперії.

Зазначена служба називалась польовою й тривала 25 років [27]. Козаки почергово несли її у стройових частинах поза межами своєї станиці. В залежності від форми та місця несення військової служби вона іменувалась лінійною, кордонною та зовнішньою [28]. Лінійною й кордонною називалась служба, пов'язана із участю у військових діях на Кавказькому театрі бойових дій. Зовнішня служба була пов'язана із перебуванням за межами території Чорноморського козацького війська (участь у військових походах чи перебування у гарнізонах). По завершенні

польової служби наступала внутрішня служба в станиці чи військово-адміністративних установах Чорноморського козацького війська, що тривала 5 років [29].

Отже, згідно з Положенням про Чорноморське козацьке військо служба козаків-чорноморців тривала 31 рік, а разом із при звичанням та початковою військово-станичною підготовкою становила 34 роки. Наголосимо, що й у подальшому старих козаків, які перебували у своєрідному запасі, у разі нагальної потреби могли закликати до військової служби. Все це свідчило не лише про тривалість військової служби козаків, а й про здобуття ними значного бойового досвіду та пристойного рівня особистого бойового та колективного військово-тактичного мистецтва. У порівнянні із козацькими традиціями попередньої доби помічаємо певні відмінності, що виявлялись у чіткому визначенні тривалості й форми козацької військової служби для усіх дієздатних чоловіків та чіткому визначенні вікової межі у 51 рік стосовно її виконання. Досвід Запорозької Січі та Гетьманщини свідчив, що козаки могли бути вправними воїнами та полководцями й у значно старшому віці, а ті, котрі не мали належного душевного налаштування, й у молодшому віці переставали козакувати, бо втрачали необхідний рівень боєздатності. Особливо показовим тут є приклад визначних козацьких провідників: Б. Хмельницького, І. Сірка, І. Мазепи, П. Калнишевського та інших [30].

Далі коротко зупинимось на озброєнні та уніформі чорноморських козаків, що чітко регламентувались згаданим положенням. Так, для всіх козаків вводився єдиний тип однострою: шапка, картуз (темно-синього кольору з червоним околицем), черкеска (у кіннотників темно-синього кольору, а у старшин чорний чекмінь), сині погони (у старшин – еполети), чорний шкіряний пояс (у старшин зі срібною тасьмою), архалук (пластуни без нього), темно-сині шаровари, сіра шинель на гачках (у старшин на гудзиках) та чоботи (без острог) [31]. Наведений опис чорноморської козацької уніформи свідчив про запровадження єдиного стандарту (за кавказьким взірцем), але без детального визначення параметрів його основних елементів. Отже, на відміну від розмаїтого одягу попередніх часів, чорноморці мусили носити більш-менш уніфікований однострій кавказького взірця, що обумовило у подальшому сприйняття згаданого одягу в якості самотності чорноморських (згодом й українських кубанських) козаків. Щодо функціональності нового взірця одностроїв чорноморців, то в умовах Північного Кавказу (гірський ландшафт та специфічні кліматичні умови) він був досить прийнятним, бо не дарма місцеве чоловіче населення виробило саме такий тип верхнього одягу.

Окремо розглянемо й озброєння чорноморських козаків, яке також чітко визначалось згаданим

положенням. Так, козаки-кіннотники повинні були мати наступну особисту зброю: патронташ (кавалерійського зразка), рушницю (кавалерійського зразка), пістолет (кавалерійського зразка), шашку (взірця 1838 р. без темляка, а для старшин передбачався ще й темляк), піка (козацького взірця), кинджал (у козаків з білим кістяним руків'ям, а у старшин руків'я мало бути оздоблене сріблом), портупея чорного кольору та козацька нагайка [32]. Наведений перелік особистої зброї козаків-кавалеристів свідчив про поєднання загальноармійських стандартів із загальнокозацькими й кавказькими взірцями. Стосовно кавказьких взірців холодної зброї необхідно звернути увагу на відсутність визначення чітких параметрів шашки й кинджалу (визначались лише елементи руків'я), що забезпечувало збереження й розвиток родових й регіональних особливостей їх бойового застосування, а, отже, й основ особистого бойового мистецтва чорноморських козаків. Застосування козацької піки також забезпечувало певну самотність цього виду особистої бойової підготовки козаків. Вогнепальна зброя загальноармійських взірців обумовлювала уніфікацію її застосування.

Окремо звернемо увагу й на озброєння козаків-пластунів, які на відміну від козаків-кіннотників, не мали нагайки, піки й шашки, натомість застосовували загальноармійську піхотну рушницю з багнетом [33]. Зазначена відмінність обумовлювалась потребами ведення бою в пішому порядку.

Озброєння козаків-артилеристів було подібним до козаків-кіннотників, за виключенням рушниці, якої вони не мали (вогонь на далеку відстань здійснювали за допомогою гармат) [34].

Отже, озброєння чорноморських козаків згідно зі згаданим положенням свідчило як про намагання запровадити певну уніфікацію бойового вишколу й бойової діяльності козаків, так і збереження певних особливостей особистої й колективної військово-прикладної підготовки зазначеного українського козацького формування. Поряд із цим, помічаємо й в озброєнні запровадження холодної зброї кавказьких взірців, що також поступово набуло в середовищі родових чорноморських (згодом й українських кубанських) козаків ознаки їх самотності й відмінності від решти козацьких військ Російської імперії.

Підсумовуючи огляд засад військово-прикладної системи Чорноморського козацького війська на підставі Положення 1842 р., необхідно зазначити наступне:

1. Положення про Чорноморське козацьке військо 1842 р. було компромісом між намаганням Російської імперії уніфікувати військові й суспільні засади життя чорноморських козаків із метою максимального контролю за їх військовим потенціалом та прагненням українських козаків зберегти своє військово-

лицарське середовище з відповідними засадами традиційного військово-привілейованого життя.

2. Чорноморське козацьке військо мало потужний військовий потенціал, проте він не мав організаційного завершення (кавалерійські полки, пластунські батальйони та артилерійські батареї діяли як окремі бойові частини й підпорядковувались відповідним російським військовим командувачам).

3. У згаданому положенні було зафіксовано збереження деяких українських військово-козацьких традицій (назви старшинських рангів, існування специфічного роду козацького війська – пластунів, відповідальність місцевих козацьких громад за стан військової підготовки та несення військової служби, її тривалість, збереження підстав для існування особистого бойового й колективного військово-тактичного мистецтва). Поряд із цим, співвідношення рангів та структура полків і батальйонів залежала від пріоритетів імперського розуміння штатних розкладів частин, що також позначалося й на військово-тактичних умінях козацьких частин.

4. Чорноморські козаки мусили впродовж 34 років готуватись та нести тривалу військову службу (станичну, лінійну, кордонну, зовнішню й при війську); у порівнянні із традиціями попередньої доби помічаємо певні відмінності, що виявлялись у чіткому визначенні тривалості й форми козацької військової служби для усіх дієздатних чоловіків та чіткому визначенні вікової межі у 51 рік стосовно завершення її виконання.

5. Помітні зміни у військовому житті чорноморців були привнесені й внаслідок запровадження єдиного однострою (кавказького взірця) та озброєння (тут також помітним був кавказький вплив), що свідчило про намагання запровадити певну уніфікацію бойового вишколу й бойової діяльності українських козаків. Поряд із цим, в озброєнні помічається певна розмаїтість, що забезпечувала збереження особливостей особистої військово-прикладної підготовки. Наголосимо й на тому, що нові взірці уніформи й озброєння поступово стали ознакою самобутності чорноморських (згодом і українських кубанських) козаків.

Таким чином, Положення про Чорноморське козацьке військо 1842 р., виявивши компроміс між імперськими централістичними впливами та прагненням українських чорноморських козаків зберегти свою самобутність, зафіксувало й визначило основи військово-прикладної системи Чорноморського козацького війська у 40-50 рр. XIX ст.

У пропонуваній розробці здійснена спроба огляду військово-прикладних основ життя чорноморських козаків, які було зафіксовано й визначено Положенням про Чорноморське козацьке військо 1842 р. Зазначена тематика не є вичерпаною й заслуговує на подальші дослідження як вітчизняною, так і зарубіжною історіографією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кабузан В.М. Народы России в XVIII веке. Численность и этнический состав. – М.: Наука, 1990. – С. 212; Його ж: Народы России в первой половине XIX в. Численность и этнический состав. М.: Наука, 1992. – С. 23.
2. Антонович В. Коротка історія козаччини. – К.: Україна, 1991. – 157 с.; Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.: Наукова думка, 1992. – 544 с.; Його ж: Історія України Русі. – Т. V, VII, VIII. – К.: Наук. думка, 1995; Скальковский А. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.; Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. У 3 томах. – Львів: Світ, 1991.
3. Попко И. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту. – Краснодар: Советская Кубань, 1998. – 189 с.
4. Щербина Ф. История Кубанского Казачьего Войска. В 2-х т. / Ред. В.Н. Елагин. – Краснодар: Советская Кубань, 1992. – Т. I. – 700 с.
5. Голобуцкий В.А. Черноморское казачество. – К.: Изд-во Акад. Наук УССР, 1956. – 415 с.
6. Бачинська О.А. Козацький стан та одиночні козацькі формування у першій половині XIX ст. // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – С. 337-355; Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернівці: Сіверянська думка, 1996. – 286 с.; Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828-1866). – Запоріжжя: ВАТ «Мотор Січ», 2000. – 513 с.: іл.; Черкас В. Козацьке військо до середини XVII ст. // Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. I. – С. 472-485; Сокирко О. Военна справа українського козацтва періоду Хмельниччини // Там само. – С. 485-495.
7. Сергійчук В. Українська Соборність. – К.: Українська Видавнича Спілка, 1999. – 416 с.; Білий Д. Малиновий Клин. – К.: Товариство «Україна», 1994. – 117 с.; Його ж: Кубань і Україна // Пам'ятки України. – 2005. – № 3-4. – С. 2-47.
8. Задунайський В. Козацькі учбові збори початку XX ст. – центри вишколу з козацького військового та бойового мистецтва // Український історичний збірник / Гол. ред. В. Смолій. – Вип. 7. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 268-279; Його ж: Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на початку XX ст.: Монографія. – Донецьк: Норд-Прес ДонУ, 2006. – 335 с.: іл.; Його ж: Система військово-адміністративного устрою та управління українських козацьких формувань у другій чверті XIX ст. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 94. Вип. 81. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – С. 15-18.
9. Задунайський В. Бойова підготовка європейської кінноти та козаків (кінець XIX ст. – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. VIII. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 135-143;

- Його ж: Володіння холодною зброєю у військових формуваннях України, Росії та Польщі (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.). – Донецьк: Норд-Прес – ДонНУ, 2008. – 204 с.; Його ж: Вплив імперської спадщини на становлення структур Збройних Сил України в 1917-1920 рр. // Історичні і політологічні дослідження / Гол. ред. П.В. Добров. – Донецьк, 2008. – № 1/2. – С. 252-258.
10. Korzon T. Dzieje Wojen i wojskowosci w Polsce. W 3 t. – Lwow – Warszawa – Krakow: Wydawnictwo Zakladu Narodowego im. Ossolinskich, 1923; Wójcik Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce. – Krakow: Agencja Wydawnicza DWWLA, 1989. – 78 s.; Franz M. Wojskowosc Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI-XVII wieku. – Torun: Wydawnictwo Adam Marszalek, 2002. – 255 s.
 11. Абаза К. Казаки: Донцы, Уральцы, Кубанцы, Терцы. – СПб., 1890. – 334 с.; Железнов И. Уральцы. Очерки быта уральских казаков. – СПб., 1888. – Т. 1. 256 с.; Пудавов В. История Войска Донского и старобытность начал казачества. – Новочеркасск, 1890. – 326 с.
 12. Венков А.В. Донское Казачество в Гражданской войне (1918-1920). – Ростов н/Д.: Изд-во Ростовского университета, 1992. – 128 с.; Дробязко С. Под знаменами врага. – М.: «Эксмо», 2004. – 604 с.; Крикунов П. Казаки между Гитлером и Сталиным. – М.: «Яуза» – «Эксмо», 2005. – 607 с.; Смирнов А.А. Вожди белого казачества. Атаман Каледин. – СПб.: «Нева», 2003. – 320 с.
 13. Малукало А. Кубанское казачье войско в 1860-1914 гг.: организация, система управления и функционирования, социально-экономический статус. – Краснодар: «Кубанькино», 2003. – 216 с.; Авраменко А.М., Фролов Б.С., Чумаченко В.К. Утворення Чорноморського козацького війська і його переселення на Кубань // Історія українського козацтва... – Т. 2. – С. 364-383.
 14. Положение о Черноморском казачьем войске. – СПб., 1842. – 133 с.
 15. Приложение // Положение о Черноморском ... – 92 с.
 16. Положение... – С. 6.
 17. Там само. – С. 9-11, 15.
 18. Приложение // Положение... – С. 9-10.
 19. Там само.
 20. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина ... – С. 103-105.
 21. Положение... – С. 10, 71; Плещкий С.Ф. Курінь // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – С. 282-283.
 22. Приложение // Положение ... – С. 13-15.
 23. Положение... – С. 48-50.
 24. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина ... – С. 45-47.
 25. Положение... – С. 51.
 26. Там само. – С. 52.
 27. Там само. – С. 62.
 28. Там само. – С. 67-68.
 29. Там само. – С. 69.
 30. Мицик Ю.А. Калнишевський // Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колект. Ф.Г. Турченко; Відпов ред. С.Р. Лях. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – С. 222-223; Його ж. Мазепа // Там само. – С. 356-357; Його ж. Сірко // Там само. – С. 527-528; Шуст Р.М. Хмельницький // Там само. – С. 606-608.
 31. Приложение // Положение... – С. 79, 87, 92.
 32. Там само; Положение... – С. 71.
 33. Там само.
 34. Там само.

Рецензенти: д.і.н., проф. П.М. Григуб;
д.і.н., проф. В.П. Шкварець.

© Задунайський Вадим Васильович, 2009

Надійшла до редколегії 25.06.2009 р.